

O'SMIR KAR VA ZAIF ESHITTUVCHI BOLALARNI IJTIMOY HAYOTGA MOSLASHTIRISH**G.M Salixova****TDPU Maxsus pedagogika va inklyuziv ta'lim
fakulteti surdopedogika va inklyuziv ta'lim
kafedrasi o'qituvchisi (PHD)**

Ijtimoiylashuv va moslashuv o'zaro chambarchas bog'liq jarayon bo'lib, shaxsning oila, mahalla, keng jamoatchilik bilan o'zaro munosabatlarining yakdilligini o'zida namoyon etadi. Lotin tilidan tarjima qilingan «moslashish» atamasi «moslashtirish», «sozlash» degan ma'noni anglatadi. Ushbu atama dastlab biologiya faniga taalluqli bo'lib, organizmning evolyusiya jarayonida tashqi sharoitga, morfofiziologik va xulq-atvor mezonlariga moslashtirishni anglatgan. Bizning nazarimizda moslashish – bu hayotning, atrof-muhitning o'ziga xos xususiyatlariga o'zini o'zi moslashtirish orqali oldiga maqsad qo'yish, iqtidor va qobiliyatlarini namoyon etish demakdir. Boshqacha qilib aytganda, muhitning o'ziga xos xususiyatlarini qabul qilish orqali unga moslashish sifatida ham tushunishimiz mumkin, ya'ni inson yashayotgan jamiyatga, taraqqiyotga adaptatsiya qilish jarayonidir.

«Ijtimoiy moslashuv (lot. Socialis - ijtimoiylashgan) - shaxs tomonidan muayyan madaniyat an'alariga xos bo'lgan faoliyat va xulq-atvor me'yorini o'zlashtirish, qadriyatlar va tartib qoidalarni anglash jarayoni».

Ijtimoiy moslashuv individning shaxsga aylanish jarayoni ostida kechuvchi qayta aloqaning sifati bilan bog'liq tushuncha hisoblanadi. Shaxs hayoti davomida ehtiyojlarini qondirishi, o'zi va o'zgarar manfaatlarini ko'zlagan holda ma'lum harakatlarni amalga oshirishi uning boshqa insonlar bilan o'zaro muloqoti orqali amalga oshiriladi. Ijtimoiy moslashuv shaxslararo munosabat uchun maqbul muhit vujudga kelganda amalga oshadi. Agar maqbul muhit yaratilmasa, shaxslararo munosabat o'zaro bir-birini yoshi, qiziqishi, dunyoqarashi, hayotga munosabati nuqtai nazardan psixologik tushunish, anglash tarzida namoyon bo'lmasa, ijtimoiy moslashish jarayoni samarali kechmaydi.

Ijtimoiy moslashuv turli munosabatlar sharoitida amalga oshadi. Shaxsning moslashganlik darajasi ijtimoiy muhit xususiyatlari va insonning shaxsiy sifatlari bilan ifodalanadi. Ma'lumki, ijtimoiylashuv jarayonining asosi insonning muhitga moslashuvidan iborat bo'lib, uning ta'sirida shaxs jamiyatning teng huquqli a'zosiga, turli munosabatlarning faol ishtirokchisiga aylanadi. Insonning ijtimoiy moslashuvi jamiyatga munosabatlari bilan bog'liq ravishda o'zgarib boradi va unda jamiyat talablariga javob berish darajasi ortib boradi. Insonning hayot yo'li shaxs ijtimoiylashuvining quyidagi yo'nalishlari zamirida kechadi: faoliyat, muloqot va o'z-o'zini anglash.

Nogironligi bo'lgan, shu jumladan kar, zaif eshituvchi o'smir bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishga ta'sir etuvchi omillar mavjud bo'lib ularni qo'yidagicha tasnif etish mumkin: jismoniy va aqliy imkoniyati cheklanganlik, ehtiyojmandlik, ayirmachilik, kamsitilishlar, boqimandalik, bepisandlik, ishonchsizlik. Ular ushbu toifa bolalarni ijtimoiylashtirish yo'lidagi asosiy to'siqlardir.

Ijtimoiy himoyaga muhtoj o'smir bolalar guruhi bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni mazmunan, shaklan hamda metodik jihatdan tashkil etish boshqa toifa bolalari bilan olib boriladigan tarbiyaviy ishlarga nisbatan birmuncha mas'uliyatli yondashuvni taqozo etadi. Bu guruh bolalarini komil insonlar qilib tarbiyalashda ma'naviy komillikni asosiy komponentlarini yaxlit shakllantirish ijtimoiy-huquqiy tarbiyada samaralar omilidir. Bu o'rinda jamiyatdagi barcha institutlarning o'zaro aloqasi hamda hamkorligi taqozo etiladi. Ushbu hamkorlik quyidagi zanjir asosida amalga oshiriladi: oila-mahalla – bog'cha – maktab - o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi tizimi – oliy ta'lim – mustaqil ta'lim – mehnat va kasbga

tayyorlash – maktabdan tashqari muassasalar – ijtimoiy – huquqiy muhofaza tashkilotlari – mutasaddi tashkilot va idoralar – keng jamoatchilik. Mazkur zanjirning birontasida uzilish yoki tarbiyaviy ishlarda sustkashlikka yo'l qo'yilsa jamiyatda ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarning paydo bo'lishi uchun muhit vujudga keladi.

Bunday holatning oldini olishda yuqoridagi hamkorlik zanjiri sub'ektlaridan barkamol shaxsni tarbiyalashning quyidagi tamoyillariga amal qilish taqozo etiladi:

- tarbiya jarayonini tashkil etishda uzviylik va uzluksizlikni ta'minlash; izchillik, tizimlilik, bosqichma-bosqichlik; demokratlashtirish, insonparvarlashtirish;
- tarbiyada ob'ekt-sub'ekt emas, sub'ekt-sub'ektlilikni ta'minlash; nazariyaning amaliyotga mosligi va aksi;
- bola shaxsiga qo'yiladigan tarbiyaviy talabning bir xilligi; tarbiyaviy ish mazmuni, shakl, metod va vositalarining bola shaxsi qiziqishi, mayli, intilishi, yosh va psixologik xususiyatiga mosligi;
- tarbiya mazmunida umuminsoniy va milliy qadriyatlar mushtarakligini ta'minlash;
- tarbiyaviy ishlarni maqsad sari yo'naltirish, rejali tarbiyaviy dastur asosida tashkil etish; tarbiyaviy ishlarni tashkil etishni boshqarishda adolatlilik, demokratik yondashuv;
- tarbiyaviy tadbirlarni uyushtirishda bola shaxsiga differensial munosabat; tarbiyada kommunikativlik;
- tarbiyaviy ish natijalarini doimiy kuzatish, nazorat qilish, monitoring olib borish va boshqalar.

Oilada kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishning asosiy omillaridan biri bolani erkin muloqot, aqliy hatti-harakat, qobiliyat va iqtidorini namoyon etish va mustaqil bo'lishga o'rgatishdir. Ushbu toifa bolalar jamoasi uchun ota-onalar, atrof-muhit, qiziqishlariga ko'ra soha mutaxassisleri kuchli na'muna manbai sanaladi. Bolaning motivatsiyasi va ruhiy holati unga bo'lgan munosabatga bog'liq. Oilada ota-onalar, keng jamoatchilik, o'qituvchilar bunday bolalarning ijtimoiy, emotsional, intellektual rivojlanishi bilan bog'liq ta'lim-tarbiyaning interfaol shakl, metod va vositalaridan foydalanishlari ularni muvaffaqiyatli ijtimoiy hayotga moslashuviga yordam beradi. Shunday qilib, nogironligi bo'lgan o'smir bolalar bilan maqsadli rehabilitatsion ishlar olib borilgan taqdirda ularning jamiyatga uyg'unlashuviga erishiladi.

Ikkinchi bob «Oilada nogironligi bo'lgan o'smirbolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishni takomillashtiruvchi korreksion tizimi» deb nomlangan bo'lib, mazkur bob nogironligi bo'lgan kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishning mazmuni, ijtimoiy moslashtirish modeli, hamkorlik asosida ushbu toifadagi o'smir bolalarni ijtimoiy hayotga moslashtirishning samarali shakl, metod va vositalari o'z ifodasini topgan.

Oilada kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarni ijtimoiy hayotga tayyorlashda oiladagi barqaror munosabatlar muhiti (oilaviy qadriyatlar, mehnatsevarlik orqali tarbiyalash, ijobiy ahloqiy vaziyat ustuvorligi, bolalar bo'sh vaqtini to'g'ri tashkil etish, ijtimoiy-kasbiy savodxonlik) eng muhim pedagogik-psixologik shartlardandir.

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolaning ijtimoiy hayotga tayyor bo'lishi sog'lom bolalar ijtimoiylashuvi kabi shaxsiy (ichki) omillar ta'sirida amalga oshirilishi tabiiy. Chunki sog'lom bolalar kabi kar va zaif eshituvchi o'smir bolalar ham hayotining dastlabki yillarida oilaning ta'siriga sezuvchan bo'ladilar. Tadqiqot davomida oilada kar va zaif eshituvchi o'smir bolani ijtimoiylashtirishga yo'naltirilgan hayot tarzini turli mezonlar bilan ifodalab beruvchi omillarni shartli ravishda ijtimoiy-ma'naviy, iqtisodiy, estetik-gigienik va nasl salomatligi guruhlariga turkumlandi.

Ijtimoiy-ma'naviy omil. Kar va zaif eshituvchi bolalarda shaxs sifatlarini shakllantirish, ularda kommunikativlik, o'zini namoyon qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda milliy urf-odatlar, umuminsoniy qadriyatlar asosidagi oiladagi sog'lom ma'naviy muhit, ota-ona va

farzand munosabatlarining insonparvarligi, ziddiyatlardan yiroqlik, oila a'zolar o'rtasidagi ruhiy yaqinlik, ota-onalarning tarbiyali shaxs etaloni bo'yicha qarashlari, oila farovonligini ta'minlashdagi o'zaro do'stona munosabat muhim ahamiyaga ega. Shuningdek, ota-onalarning, o'qituvchi-tarbiyachilarning ijtimoiy-sog'lom fuqarolik, huquqiy, kasbiy, axloqiy-ma'naviy, ijtimoiy-psixologik, ijtimoiy-pedagogik, tibbiy-gigienik, jismoniy, xo'jalik-iqtisodiy kompetentligi, kasbiy savodxonligi muhim rol o'ynaydi.

Bo'lajak ota-onalarning sog'lom farzandni dunyoga keltirishdagi ijtimoiy-tibbiy bilim, malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishlari nogironlikning oldini olish omillaridan hisoblanadi. Nogironligi bo'lgan o'smir bolalarning ijtimoiy hayotga ruhan tayyor bo'lish mezonlari talablariga, avvalo, ota-onalar tayyor bo'lishlari muhimdir. Chunki, ularning ko'p psixologik bilim va tajribaga egaligi o'smir kar bolalar rivojlanishi uchun zarur manbalardan biri hisoblanadi.

Sanab o'tilgan omillarning barchasi o'smir kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarda nafaqat muloqot ko'nikmalarini, balki hayotiy bilim va tajribalar: o'z-o'zini baholash, kuchini namoyon qilish, oz va ko'p vaqtga maqsad qo'yish, o'z an'alarini anglash, vaziyatni o'rgangan holda baho berish, imijga ega bo'lish, axborot vositalari bilan ishlash, o'zgalarga ta'sir etish va jamiyatning turli boshqa munosabatlarida faol bo'lish ko'nikmalarini shakllantirishda hamda ularning valeologik, huquqiy va iqtisodiy savodxonligini rivojlantirishda ham bevosita ta'sir va hal qiluvchi ahamiyatga egadir.

- korreksion-rivojlantiruvchi ta'limni tashkil etishning huquqiy-me'yoriy asoslariga adolatli yondashuv;

- ta'limga kompleks yondashuv;

- ta'limni tashkil etishda hamkorlik;

- ta'limda ijtimoiy-ijodiy yondashuv;

- nogironligi bo'lgan bolalarga individual yondashuv;

- nogironligi bo'lgan o'smir bolalarga insoniylikning yetuk ko'rinishlarida muomalaga

kirishish;

- zarur bo'lgan kasb-hunarga tayyorlash;

- bo'sh vaqtlarini foydali mashg'ulotlarga sarflash;

- ta'lim va tarbiyani tashkil etish jarayonlarida ruhiy jihatdan yondashuv;

- bolaning erkin faoliyatida uni muntazam rag'batlantirib borish;

- oila, maktab, mahallaning hamkorlik texnologiyalari asosida ta'lim-tarbiyaviy, targ'ibot-tashviqot, ijtimoiy-tashkiliy, ilmiy-metodik materiallardan foydalanishlari;

- nuqsoni bor bolalarni hayotiy muhitga yo'naltirishda nazoratning kuchliligi, monitoring tizimiga amal qilish;

- kelajak farovon hayotga ishonch hissini o'yg'otish va boshqalar.

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarning shaxs sifatida shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlar mavjud bo'lib, ular qo'yidagilardan iborat:

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarning emotsional-hissiy sohasiga ta'sir etish. Buning uchun ularning ichki olamiga kira olish yo'llarini topishga ehtiyoj tug'iladi. Eng samarali yo'l bu oila qurshovida bo'lish, yaqinlarning ochiq muloqotidir. Oilalarda bolalarning qiziqishlarini anglash va ularning rivojlanishi uchun sharoitlar yaratish lozim.

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarning mustaqilligi va faolligini yuzaga keltirish. Bolalarda o'z-o'ziga xizmat qilish, atrofdagilarga o'z fikrini tushuntira olish, o'zini namoyon qilish ko'nikmalarini rivojlantirish lozim.

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarning faoliyati turli yo'nalishlari, ya'ni o'yin, kreativ ta'lim, ijodkorlik kabi qobiliyatlarni shakllantiruvchi ma'lum mo'ljalga qaratilgan tamoyillarni hosil qilish: dunyoqarashni kengaytiruvchi turli tashkiliy ishlar, nutq ravonligi, tarbiyaviy

ishlar rejasi, oilabilan hamkorlikda seminarlar, tadbirlar, o'quv mashg'uloti va ochiq darslar tashkil etish.

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarni rag'batlantirish va jazolash vositalarini tanlash va joriy etish. Ushbu vazifa bola tarbiyasida, xususan, uning shaxs sifatida shakllanishida muhim omillardan sanaladi. Chunki bolalar har bir bajarganini o'z vaqtida baholanishini, maqtalishini xush ko'rishadi. Shu o'rinda ularni aybi ish yoki xato qilganda, albatta, javobgar bo'lishga o'rgatish ham muhimdir. Buning uchun bolalarning shaxsiy xususiyatlari, psixologik sezuvchanligini hisobga olgan holda yondashish lozim.

Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalarni ijtimoiylashtirish jarayonida yuzaga keluvchi vaqtinchalik psixik o'zgarishlarni inobatga olish va kutilishi mumkin bo'lgan muammolarning oldini olish.

Nogironligi bo'lgan o'smir bolalarning psixologik rivojlanishida differensial va yakka yondashuvning ta'siri kattadir amaliy trening, erkin tanlovli texnologiyalarining transformatsiyalari amaliyotga joriy etildi. Bu quyidagi texnologiyalar: «Uyim bog'i» (bola mehnat jarayonlarida oila a'zolari bilan birga qatnashadi), «Xontaxta» (har bir oila dasturxon atrofida yig'ilib o'tiradi, va bu jarayonda insonlarning o'zaro munosabatlari hamda harakatlarining turli modellari o'smir kar bolalar hamda ularning oila a'zolari bilan birgalikda ishlab chiqiladi). Mahallalarda oilalar va ularning o'smir kar farzandlari uchun mahalla faollari bilan birgalikda hamkorlik muhitda «Oila», «Mening do'stim», «Mening kelajagim», «Men fuqaro-shaxs», «Mening oilada va jamiyatdagi o'rnim» kabi mavzularda davra suhbatlari o'tkazildi. Har bir tadbir o'zining korreksion-rivojlatiruvchi maqsadi, ta'limiy va tarbiyaviy vazifalari asosida o'smir kar bolalardagi nuqsonni tuzatish, yumshatishga yo'naltirilgan bo'lib, ular natijasida bolalarda ijtimoiy ko'nikmalar shakllanishiga erishildi. Bundan tashqari ot-onalar hamda kar o'smir bolalarning boshqa yaqinlarida pedagogik savodxonlik rivojlanishiga erishildi. Kar va zaif eshituvchi o'smir bolalar tadbirlar va treninglar davomida egallangan bilim, ko'nikmalarni mustaqil ishlatishga oid malakalarni o'zlashtirish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Boyto'rayeva D. AQLI ZAIF O'QUVCHILARNI IJTIMOY MOSLASHTIRISHNING PEDAGOGIK SHAROITLARI // Scientific progress. 2021. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/aqli-zaif-o-quvchilarni-ijtimoiy-moslashtirishning-pedagogik-sharoitlari> (дата обращения: 10.05.2023).

1. Gulyora Ulug'Beikovna Rahimbayeva Eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalarni tadqiqotlarda o'rganilishi // Science and Education. 2022. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/eshitishda-nuqsoni-bo-lgan-bolalarni-tadqiqotlarda-o-rganilishi> (дата обращения: 10.05.2023).